

Я. Й. Потеряйко

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ТРАГІЧНА ДОЛЯ ГОЛОВИ
УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ, ЛІКАРЯ І ДИПЛОМАТА
Х. Г. РАКОВСЬКОГО**

4 лютого 1988 року Пленум Верховного суду СРСР, розглянувши протест Генерального прокурора Союзу РСР, постановив скасувати вирок Військової Колегії Верховного суду СРСР від 13 березня 1938 р. у відношенні осіб, які проходили у справі так званого “антирадянського правотроцькістського блоку” і припинив справу через брак злочину в їхніх діях. Цією ж постановою було скасовано і вирок Військової Колегії Верховного суду СРСР від 8 березня 1941 р. у відношенні Раковського Християна Георгійовича, за яким він був розстріляний. У такий спосіб ім’я Х. Г. Раковського було повернено історії [1].

Перші публікації, присвячені Х. Г. Раковському, в Україні і СРСР з’явилися в добу горбачовської перебудови [2]. Проте вони не дають повної характеристики його багатогранної діяльності.

Більше того, в цих публікаціях не приділено належної уваги роботі Раковського на посаді голови Раднаркому України, захисту ним прав УСРР від посягань Сталіна на її незалежність ще в період становлення СРСР і в перші роки його існування. На жаль, після розвалу Радянського Союзу і утворення незалежної держави — України, спеціальних публікацій, присвячених Х. Г. Раковському, не з’являлося. Причиною цього є, на мій погляд, те, що вітчизняні історики зосередили свою увагу на заповненні “білих плям” в історії України, висвітленні політичної діяльності безпосередньо українських діячів, чиї імена раніше замовчувалися або піддавалися нищівній критиці і плундруванню.

Однак це зовсім не означає, що не слід висвітлювати життєвий шлях і політичну діяльність представників неукраїнської національності, біографії яких пов’язані з Україною. Адже відомо, що Україна завжди була інтернаціональною державою і цінувала представників інших народів, які присвятили їй своє життя. Не варто забувати, що позитивні історичні діяння політичних діячів, не українців за національністю, мають важливе політичне значення для сучасності. Вони сприяють зближенню і зміцненню міжнародних зв’я-

зків України з країнами світу. У нашому випадку мова йде про зміцнення зв'язків з Болгарією. Все сказане потребує подальшого детального вивчення життєвого шляху і діяльності Х. Г. Раковського.

Особистість Християна Раковського заслуговує на те, щоб його життя знало молоде покоління українського народу. Адже ця історична постать є унікальною в історії людства. “Я належу п'яти країнам: Болгарії, Румунії, Росії, Україні і Франції” [3], — говорив у одному із інтерв'ю французькому журналісту сам Християн Георгійович. Додамо до цього свідчення Л. Д. Троцького, який був знайомий з Раковським більше трьох десятиріч. “Раковського я знаю з 1903 р., — писав Троцький. — Наша тісна дружба продовжувалася до 1934 р., коли Раковський покаявся в своїх опозиційних гріхах і повернувся до урядового табору. У повному розумінні слова міжнародний революціонер Раковський крім рідної болгарської мови володіє російською, французькою, румунською, англійською, німецькою, читає італійською та іншими мовами. Вигнаний із дев'яти європейських країн, Раковський зв'язав свою долю з Жовтневою революцією, якій він служив на самих відповідальних посадах. Лікар за освітою, блискучий оратор і письменник, він приваблював усіх відкритим характером, чуйністю, психічною дотепністю” [4].

Все мовлене вище переконує в необхідності познайомити сучасну генерацію українського народу з життям і діяльністю славного сина Болгарії — Християна Георгійовича Раковського, який мав безпосереднє відношення і до України. Головна увага в статті буде приділена його діяльності на посаді голови українського уряду.

Та спочатку короткий екскурс.

Народився Х. Г. Раковський 1 (13) серпня 1873 року у невеличкому болгарському містечку Котел, розташованому в серці Балкан. Початкову освіту він здобув у Котелі та містечку Мангалія під наглядом матері. Останній рік початкової школи провчився у школі в Варні, живучи у домі старшої заміжньої сестри Марії. Після цього Раковський навчався у Варненській гімназії. Проте у 1887 році, коли 14-річний Християн став “підбурювачем” учнівського бунту проти чорносотенно настроєних вчителів, його заарештували, а потім виключили з навчального закладу. Після року самоосвіти в батьківській бібліотеці в Мангалії, Кристю продовжив навчання у

Габрово, в Априловській гімназії, де пропагував марксистську ідеологію. У березні 1890 року Х. Г. Раковського виключили з шостого, останнього класу Габровської гімназії з “вовчим білетом”, тобто без права одержання подальшої освіти в Болгарії.

У вересні 1890-го року Християн Георгійович вступив на медичний факультет Женевського університету. В Женеві він познайомився з Г. В. Плехановим і членами його групи “Визволення праці”, а також Розою Люксембург, яка деякий час проживала й займалася революційною діяльністю в цьому місті. “Я зв’язався, крім того, із женецьким робітничим рухом і з французькою робітничою партією, — писав Раковський в автобіографії. — В Женеві я також був близький до польських і вірменських соціалістичних революційних гуртків, однак головною моєю роботою була болгарська” [5].

У серпні 1893 року в Цюриху, на III конгресі II Інтернаціоналу, на який його делегували болгарські соціал-демократи, Раковський бачив і чув Фрідріха Енгельса, а в подальшому навіть переписувався з ним. Інтерес до німецького робітничого руху приводить Християна Георгійовича восени 1893 року до Берліна, де він продовжує навчатися на медичному факультеті університету і займається революційною діяльністю. Після шестимісячного перебування у столиці Німеччини власті його заарештовують і висилають за межі країни. Весною 1894 року Раковський повертається до Цюриху, де продовжує навчання на медичному факультеті, не припиняючи революційної діяльності. І знову він попадає в опалу. Саме тому останні два роки свого студентського життя Раковський провів у Франції, у місті Монпельє, проявивши неабияке завзяття у навчанні. У 1896 році він успішно закінчив університет. “Свою медичну освіту я закінчив докторською дисертацією на тему: “Причини злочинності й виродження”... Ця дисертація викликала сенсацію серед студентів і професорів і знайшла своє відображення в місцевій пресі і в подальшому у спеціальній світовій літературі” [6], — резюмував Християн Георгійович свою працю на тернистому шляху до отримання вищої освіти і сяючих вершин науки. Між іншим, у 1896 — 1897 рр. Раковський блискуче витримав перевірочні іспити з медицини у вузах Болгарії та Румунії і отримав дозвіл займатися медичною практикою.

Важливою подією у житті Х. Г. Раковського був шлюб 1879 року з російською революціонеркою Єлизаветою Павлівною Рябовою, з якою він був знайомий із швейцарського періоду. У 1897 році Раковської вперше приїхав до Росії, в Москву, і прожив тут близько двох тижнів. Потім він приїздив до дружини у Петербург на такий же термін. Водночас Християн Георгійович служив у румунській армії військовим лікарем. 1 січня 1900 року сплинув час його військової служби. Знявши офіцерський мундир, він відкрито присвячує себе революційній діяльності.

Наприкінці 1902 року в Парижі Раковський вперше зустрівся з Леніним, праці якого він читав ще в 90-ті роки ХХ ст. Проте це зовсім не означало, що Християн Георгійович зразу ж став прихильником, а тим більше гарячим захисником вождя більшовиків. Навпаки, із самого початку він вступив у суперечку з Іллічем із питання про повстання пролетаріату. “Я, — писав Раковський, згадуючи в 1925 році першу зустріч з Леніним, — під впливом пацифістсько-демократичної думки, що панувала навіть над найкращими революціонерами, такими як Гед, Лібкнехт (мається на увазі Вільгельм Лібкнехт. — *Я. П.*), уявляв собі повстання, як спонтанний факт, що повстає сам собою, й практичну підготовку повстання вважав за бланкізм. Ілліч у цих двох протилежних положення заперечення не знаходив і звичайно був цілком правий. Суперечка була дуже палка” [7]. Додамо до цього, що навіть у середині 1917 р. Раковський заперечував Леніну потребу повстання, вважаючи, що влада може перейти до Рад легально, поділяючи думку західних соціалістів, навіть найлівішого відтінку, що в Росії може бути лише буржуазно-демократична революція [8].

Наведені факти свідчать про те, що Раковський не був сліпим послідовником Леніна. Однак це не перешкождало добрим стосункам двох революціонерів. Християн Георгійович, зокрема, діяв на теренах Франції, Болгарії, Румунії, Італії, Угорщини... Після вступу Румунії у першу світову війну на боці Антанти, в середині 1916 року Раковського, який перебував в цей час у цій країні, було заарештовано і кинуте у тюрму. Звільнив його російський гарнізон в Яссах, 1 травня 1917 року. Після цього Християн Георгійович їде в Одесу, потім — у Петроград, де вступає в лави більшовицької партії, далі — у Стокгольм. У столиці Швеції Раковський узнає про біль-

швицький переворот у Росії. У січні 1918 р. він приїздить до Петрограду, а звідти разом із загоном славетного Железнякова їде в Севастополь, потім добирається до Одеси, Миколаєва, Катеринослава, де бере участь у роботі другого з'їзду Рад України. Потім його шлях лежав через Полтаву до Харкова і Москви.

27 квітня 1918 року постановою Раднаркому Росії Раковський був призначений головою радянської делегації для переговорів з Центральною Радою України. Проте переговори йому прийшлося вести з урядом Гетьмана П. П. Скоропадського, якого 29 квітня того ж року підтримали німецькі окупаційні війська, розігнавши Центральну Раду. За півроку перебування в Києві Християн Георгійович зробив усе можливе в умовах, що склалися, щоб не допустити загострення відносин між двома слов'янськими країнами [9]. Крім того, він познайомився з провідними діячами створеної КП(б)У і установив із багатьма з них дружні стосунки.

Саме тому, коли в січні 1919 року на Україні сталася криза Тимчасового робітничо-селянського уряду, у зв'язку з відмовою у підтримці його голові Г. Л. Пятакову, і не дійшовши згоди щодо нового голови, українські урядовці звернулися до Леніна з проханням негайно прислати Раковського. Уже 23 січня 1919 року Раковський брав участь у засіданні українського радянського уряду, а 24 січня був одногосно обраний його головою [10]. Цей факт став зоряним часом у політичній біографії Християна Георгійовича.

Немає потреби переказувати тут події, що відбувалися тоді на Україні: вони загальновідомі. Зупинюся лише на окремих моментах діяльності голови Раднаркому УСРР, найбільш важливих для розуміння його ролі у боротьбі за утвердження Радянської влади в республіці.

Збереглася листівка з декларацією уряду України, датована 26 січня 1919 року, підписав її Християн Георгійович. У цьому документі викладено програму соціалістичних перетворень в українській державі: заміна державного апарату капіталістів та поміщиків апаратом влади "пролетаріату міст і сіл", націоналізація найважливіших галузей промисловості, конфіскація поміщицьких, куркульських та монастирських земель для передачі їх малоземельним та безземельним селянам, "формування регулярної Червоної Української Армії", згуртування в її лавах повстанських загонів,

зобов'язання “довести соціалістичну революцію до кінця, відбудовуючи всюди владу Совітів” [11].

Після III з'їзду Рад УСРР, в березні 1919 року Х. Г. Раковського затвердили не лише головою Раднаркому України, а й Наркомом іноземних справ і тимчасовим заступником Наркома землеробства. 6 березня 1919 року Пленум ЦК КП(б)У, обраний III з'їздом Компартії України, ввів Раковського до першого складу свого Політбюро. І в подальшому його переобирали до цього органу постійно до моменту призначення послом до Великобританії у липні 1923 року. На VIII з'їзді РКП(б) Раковського обрали членом ЦК більшовицької партії. Невдовзі його призначили членом Реввійськради Південного-Західного фронту, до складу якого входило 7 армій, оперативно йому підпорядкувалися Чорноморський і Азовський флоти, фастівська група військ у складі двох дивізій і 3-го загону Дніпровської флотилії. В задачу фронту входила ліквідація потрпіаних в боях і відступаючих частин Денікіна та прикриття Київського регіону від білополяків. Південно-Західний фронт вів також бої проти військових частин Булак-Булаховича, Савинкова та інших військових формувань на Україні.

У вересні 1920 року, коли з Південно-Західного фронту була виділена Кримська дільниця у самостійний Південний фронт, а його командуючим було призначено М. В. Фрунзе, Християна Георгійовича затвердили членом Реввійськради Південного фронту. Як бачимо, Раковському, в перший період його перебування на високих державних посадах в Україні, випала тяжка доля захисту завоювань українського народу від військ царських генералів Денікіна і Врангеля, польських інтервентів та різного роду інших військових формувань, що намагалися ліквідувати завоювання соціалістичної революції, якій він присвятив своє життя.

В подальшому діяльність Раковського як голови Радянського уряду України була багатогранною, охоплюючи всі сфери керівництва соціалістичними перетвореннями в країні: відбудовою зруйнованого імперіалістичною війною, білогвардійцями та інтервентами народного господарства, закладів культури; ліквідацією безробіття; боротьбою з голодом; спасінням десятків тисяч дітей, які залишилися без батьків і без житла; боротьбою з епідеміями брюшного тифу і холери; постачанням армії й населення продовольством;

поверненням на батьківщину військовополонених громадян України, їх спасінням від голоду і хвороб, працевлаштуванням.

Не можна не згадати й про те, як Раковському вдалося об'єднати з КП(б)У Українську партію боротьбистів. Адже боротьбисти претендували на роль єдиної компартії в Україні і бажали вступити до Комінтерну як окрема і єдина на Україні Комуністична партія. Оцінюючи проведену роботу Раковського з боротьбистами, Ленін на XI з'їзді РКП(б) у березні 1920 року говорив: “Замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв” [12].

Х. Г. Раковський брав активну участь у найважливішій з політичних дискусій — з національного питання. Займаючи ленінську позицію з цієї складної, багатогранної і багатопланової проблеми, Раковський на XII з'їзді РКП(б) відкрито полемізував зі Сталіним, засуджуючи його ідею “автономізації” при розгляді цього питання. Генсек РКП(б), який вважав себе найбільшим знавцем з національного питання, не пробачив Християну Георгійовичу його критичних зауважень. А зауваження були суттєві, навіть доленосні. Саме тому на початку своєї промови по доповіді Сталіна з національного питання на XII з'їзді РКП(б) Раковський наголошував: “Якщо з цілого ряду причин нам приходиться жаліти з приводу відсутності Володимира Ілліча (Леніна — *Я. П.*) серед нас, то національне питання є однією з цих причин” [13]. І далі голова Раднаркому України підкреслив: “Потрібні були його (Леніна — *Я. П.*) авторитет, його розуміння не тільки внутрішніх і міжнародних обставин, треба було, щоб він своїм авторитетним словом гучно вдарив по нашій партії і показав їй, що вона в національному питанні робить фатальні помилки” [14].

Тут же Християн Георгійович закинув Сталіну, що він у своїй доповіді не дав відповіді на питання, як безболісно вирішити національне питання і задовольнити прагнення усіх національностей: “Я вважаю, — заявив Раковський, — що тов. Сталін зупинився якраз на порозі з'ясування підґрунтя національного питання у нас. Він повинен був піти далі і поставити тут питання: Чому ми втрете

піднімаємо це питання перед з'їздом партії?" [15] Сам Християн Георгійович дав ґрунтовну відповідь на це запитання. Справа, на його думку, заключалася в надзвичайній централізації, якої дотримувався Сталін і його прибічники. "Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці, — наголошував Раковський, — ... повітовий виконком більше знає свої права, ніж національна Республіка" [16]. Він закликав "відняти в союзних комісаріатів дев'ять десятих їх прав і передати їх національним республікам" [17].

На жаль, ці та інші пропозиції Раковського не зустріли підтримки переважної більшості делегатів XII з'їзду РКП(б). Солідарність із ним висловили лише М. І. Бухарін, М. О. Скрипник та деякі інші делегати. Перемога Сталіна і його однодумців на з'їзді сприяла створенню в подальшому невинувато жорстокої централізації, яка подавляла самостійність, ініціативу і активність союзних республік. Більше того, з цього часу перший генсек більшовицької партії почав підготовку до розправи з тими, хто наважився поставити під сумнів його правоту в питанні про методи вирішення національної проблеми.

Одним з перших, хто постраждав від помсти Сталіна, був Х. Г. Раковський. Почав Коба з дискредитації Християна Георгійовича як голови Раднаркому України. Для цього він використав Д. З. Мануїльського, який в той час обіймав посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У і був однодумцем Сталіна з національного питання. Суть звинувачення зводилася до того, що Раковський начебто не розумів керівної ролі Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, ставлячи на перше місце органи державної влади. "Раковський, — писав Дмитро Захарович на початку 1923 року, — у кожній майже статті, у якій піддавався критиці той чи той орган, підвідомчий Раднаркому, бачив дискредитацію радянського апарату. На противагу точці зору Політбюро (мається на увазі Політбюро ЦК КП(б)У — *Я. П.*). Раковський відстоював свого роду імунітет радянського апарату від усякої критики... він звик розглядати партію як допоміжний орган Радянського апарату, який виконує лише завдання в галузі продподатку, боротьби з бандитизмом і т. д." [18]. Далі послідували звинувачення Раковського в конфедералізмі [19] та ін. Зрозумівши ці закиди на його адресу як переслідування за те, що він

має думку, відмінну від думки Сталіна, Раковський 22 червня 1923 року написав заяву, у якій просив звільнити його з посади голови Раднаркому України. Пленум ЦК КП(б)У, який працював 20-22 червня 1923 року в Харкові, відмовив Християну Георгійовичу у його проханні.

Проте це була лише гра генсека, який не зник до того, щоб визначити діячі партії і Радянської держави за власним бажанням покидали ту чи іншу посаду. Сталін розправлявся із своїми супротивниками своїм методом — шляхом “висунення” на більш відповідальну посаду. Менше ніж через місяць після відмови Раднаркому України Раковському в задоволенні його вимушеного прохання, 13 липня 1923 року Президія Всеукраїнського Виконавчого Комітету дає згоду на призначення Християна Георгійовича Повноважним і торговим представником СРСР у Лондоні і звільнення його від обов’язків Голови Раднаркому УСРР.

Раковський, безумовно, зрозумів, хто “перевів” його на дипломатичну роботу. “Моє призначення в Лондон є для мене і не тільки для мене одного, — писав він 18 липня 1923 року Сталіну, — лише привід для мого зняття з роботи в Україні... Моє призначення в Лондон є продовженням тієї тактичної лінії, метою якої є ліквідація мене як партійного і радянського працівника” [20].

Питання про направлення Раковського в Лондон було вирішено в умовах складного міжнародного становища. У травні 1923 року в Швейцарії було вбито радянського дипломата В. В. Воровського. У цьому ж місяці міністр закордонних справ Англії Дж. Керзон у своєму ультиматумі погрожував СРСР новою війною. В Англії, Франції, США була розгорнута антирадянська кампанія. Не виключено, що Сталін розраховував розправитися з Раковським руками буржуазних служб, або білоемігрантів із Росії, яких у європейських країнах було більше двох мільйонів і симпатій до міжнародного революціонера ніхто з них не виявляв...

У жовтні 1925 року Раковського призначили повноправним представником СРСР у Франції. Повернувшись на початку 1927 року до Москви, Християн Георгійович особливо гостро відчув тяжку атмосферу в більшовицькій партії, що була створена Сталіним у боротьбі за владу з троцькістсько-зінов’євським блоком. Раковський включився в цю боротьбу на боці Троцького, погляди якого він

поділяв. Та переміг Сталін. На XV з'їзді ВКП(б) Християн Георгійович був серед тих 75 активних діячів троцькістської опозиції, які були виключені з лав партії. Потім його почали переслідувати. Він був висланий в Астрахань, потім у Саратов, а звідти в Барнаул. Лише в 1935 році Раковський, який “визнав” свої помилки, був визволений із заслання і поновлений в рядах ВКП(б). Проте в 1937 році його знову заарештували і як учасника “антирадянського правотроцькістського блоку” засудили на 20 років тюремного ув'язнення з суровим режимом утримання. 11 вересня 1941 року при відступі радянських військ із Орла, де в тюрмі сидів Раковський, він був розстріляний у відповідності з вказівками Сталіна. Так трагічно скінчилася доля славного сина болгарського народу Християна Георгійовича Раковського, який присвятив своє життя покращенню життя трудового народу на планеті Земля.

Викладений вище матеріал дає можливість зробити такі висновки: по-перше, Х. Г. Раковський з юнацьких років присвятив своє життя благородній справі — визволення людей праці з-під влади капіталу; по-друге, після більшовицького перевороту у Петрограді Християн Георгійович брав активну участь у боротьбі за встановлення робітничо-селянської влади в Україні; по-третє, перебуваючи протягом чотирьох з половиною років на посаді Голови Раднаркому України, він зробив значний внесок у справу відбудови її економіки, зруйнованої в роки першої світової та громадянської воєн, і становленню соціалістичної економіки в українській державі; в-четвертих, Х. Г. Раковський мужньо захищав інтереси УСРР від посягань Сталіна, який прагнув створити надзвичайну централізацію в Радянському Союзі і звести нанівець права національних республік, що входили до складу СРСР.

Разом з тим, варто зазначити, що ще чекають свого дослідження проблеми, пов'язані з дипломатичною діяльністю Х. Г. Раковського в період його перебування на посту Голови Раднаркому України, на Генуезькій та Лозаннській конференціях 1922 року. Варто дослідити також роботу Християна Георгійовича на посадах посла СРСР в Англії та Франції. Потребує вивчення і проблема внеску доктора медичних наук Християна Раковського в роботу Червоного Хреста СРСР та ін.

Література:

1. *Политические процессы 30-50-х годов.* — М., 1991. — С. 235-260.
2. *Мельниченко В. Ю.* Нескорений: Наук.-худ. книга про Християна Раковського. — К., 1990; *Волковинский В. М., Кульчицкий С. В.* Християн Раковский: Политический портрет. — К., 1990; *Мельниченко С. В.* Раковский против Сталина. — М.: Знание, 1991; *Маркітан Л.* Ім'я повернене з небуття // Україна. — 1988. — № 45 — С. 6-8; *Гросул В. Я. Х. Г.* Раковский — революционер, дипломат, публицист. // Новая и новейшая история. — 1988. — №6. — С. 151-175; *Фатеев П. С. Х. Г.* Раковский: Краткий очерк жизни и деятельности. — К., 1989 та ін.
3. Цит. по: *Гросул В. Я. Х. Г.* Раковский — революционер, дипломат, публицист // Новая и новейшая история. — 1988. — №6. — С. 175.
4. *Троцкий Л. Д.* Преступления Сталина. — М., 1994. — С. 246.
5. *Раковский Христиан Георгиевич* (автобиография). У книзі: Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции (Автобиографии и биографии). Репринтное воспроизведение Приложения к циклу статей “Союз Советских Социалистических Республик”, помещенных в 41-м томе Энциклопедического словаря Русского Библиографического Института Гранат. — М., 1989. — Часть II. — С. 172.
6. *Там само.* — С. 174.
7. *Раковский Х.* Ленін і Маркс. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — С. 8.
8. *Там само.* — С. 9.
8. Див.: *Волковинский В. М., Кульчицкий С. В.* Християн Раковский: Политический портрет. К., 1990. — С. 63-75.
9. *Мельниченко В. Е.* Всесторонне подойти к исследованию исторического опыта. // Вопросы истории КПСС. — 1988. — №5. — С. 78-79.
10. Цит. по: *Маркітан Людмила.* Ім'я повернене з небуття. // Україна. — 1988. — Листопад. — №45. — С. 7.
11. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 40. — С. 254.
12. *Двенадцатый съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 года.* Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 576.
13. *Там само.* — С. 576.
14. *Там само.* — С. 579.
15. *Там само.* — С. 581-582.
16. *Там само.* — С. 582.
17. *Державний архів політичних і суспільних рухів України.* — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 624. — Арк. 220.
18. Див.: *Мельниченко В. Е.* Был ли Раковский конфедералистом. // Вопросы истории КПСС. — 1988. — №7. — С. 119-121.
19. Цит. по: *Фатеев П. С. Х. Г.* Раковский. Краткий очерк жизни и деятельности. — К., 1989. — С. 39-40.